

Μνήμων

Τόμ. 40 (2023)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Από την Αυστρία στις ΗΠΑ: Οι Έλληνες και τα άλλα έθνη στις εφημερίδες της νεολαίας (1859-1865) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΗΘΥΡΗΣ, Η αποικιακή δημόσια Διοίκηση τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της Indian Civil Service ● ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΥΛΗ, Οι αγροτογράφοι άνθρωποι της Σμόρνης ● ΡΟΔΗΣ ΛΟΧΑΙΤΗΣ, Η «μακρά διάρκεια» των Μακρσλειωκών ● ΠΟΤΑ ΤΟΥΡΓΕΛΗ, «Αιτούμεν άμεσον απομάκρυνσην τούτου». Οι προσηφικαί σύλλογοι του Μεσοπολέμου απέναντι στους «σατραπίσκους» υπάλληλους των υπηρεσιών της αποκατάστασης ● ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΑ, Απόπειρα προσέγγισης μιας ιστορικής τομής: Πόλεμος και Κατοχή στα μηχανουργεία του Πειραιά ● ΡΑΥΜΟΝΑΟΣ ΑΛΒΑΝΟΣ, Η επικοινωνία του Πολέμου και ο πόλεμος της επικοινωνίας. Ο πολιτικός λόγος των δύο αντιπάλων του ελληνικού Εμφυλίου μέσα από τον Τύπο

50 ΧΡΟΝΙΑ ΕΜΝΕ: ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Βαγγέλης Καραμυνολάκης, Έφη Αβδελά, Αντώνης Λιάκος, Αλέξης Πολίτης, Σοφία Ματθαίου, Παναγιώτης Δ. Μιχαηλίδης, Πόπη Πολέμη, Χρήστος Τριανταφύλλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Σάκης Δημητριάδης, Ηλίας Κολοβός, Ελένη Κυριακίδου, Χρήστος Λούκος, Ιωάννα Πετροπούλου, Βάσω Σειργιάνου, Μάριος Δημητριάδης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ελευθερία Ζέη, Νικόλας Πίσσης, Βαγγέλης Σαράφης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Δημήτριος Μ. Κοντογεώργης, Χρήστος Λούκος, Ολγα Κατσιαρδή-Hering, Κατερίνα Δέδε, Χρήστος Χατζηγιάννης, Ανελιας Καπουράνης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

40

ΑΘΗΝΑ 2023

Yura Konstantinova, The (In)visible Community: Bulgarians in Ottoman Salonica, Κωνσταντινούπολη, Isis Press, 2021

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

doi: [10.12681/mnimon.39714](https://doi.org/10.12681/mnimon.39714)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο. (2025). Yura Konstantinova, The (In)visible Community: Bulgarians in Ottoman Salonica, Κωνσταντινούπολη, Isis Press, 2021. *Μνήμων*, 40, 267–271. <https://doi.org/10.12681/mnimon.39714>

- Σταθερή η επιδίωξη των γιων του Μιαούλη να αποκτήσουν ακίνητα και εθνικές γαίες στο Ναύπλιο και αργότερα στην Εύβοια.
- Ο Α. Μιαούλης, αντιπολιτευόμενος τον Καποδίστρια, συνυπογράφει μαζί με τους Μαυροκορδάτο, Τρικούπη και Κ. Ζωγράφο συγχαρητήρια αναφορά (Απρίλιος 1830) προς τον εκλεγέντα ηγεμόνα Λεοπόλδο, χωρίς όμως καμιά μνεία στον περιορισμό των συνόρων του νέου κράτους. Και αυτό ενώ γνώριζαν από νωρίς ότι ο Λεοπόλδος είχε γράψει στον Καποδίστρια ότι τον ήθελε «συμβοηθό» του.
- Ο Γ. Κουντουριώτης απέρριψε (1830) πρόταση του Αλέξανδρου Καντακουζηνού να παντρευτεί ο γιος του Ματθαίος με τη δευτερότοχη κόρη του. Ας σημειώσουμε ότι ο Ματθαίος και ο αδελφός του παντρεύτηκαν λίγα χρόνια μετά τις δύο κόρες του Άρμανσπεργκ.
- Παρατηρούνται κι εδώ κενά (όπως στα αρχεία Ύδρας και Κουντουριωτών) στη σειρά των εγγράφων κατά την περίοδο που κορυφώνεται η αντιπολίτευση κατά του Καποδίστρια και επέρχεται η δολοφονία του. Δεν νομίζω ότι αυτό συμβαίνει γιατί το εδώ παρουσιαζόμενο αρχείο είναι τμήμα μόνο του συνολικού αρχείου του Ανδρέα Μιαούλη. Το κενό κι εδώ φαίνεται ότι υποκρύπτει κάποια σκοπιμότητα.

Θα μπορούσαν να αναφερθούν και άλλα πολλά, που προκύπτουν από τα δημοσιευόμενα έγγραφα, τα οποία συνοδεύονται, επαναλαμβάνω, από εκτενή σχόλια της επιμελήτριας. Μαθαίνουμε, για παράδειγμα, ότι ο Μιαούλης ήταν πότης και καπνιστής, ότι για τον δεύτερο γάμο του αντέδρασε ο γιος του Δημήτριος, διαβάζουμε τη διαθήκη του (1835) και κατόπιν τη μετά θάνατον απογραφή της κινητής και ακίνητης περιουσίας του. Ένας πλούτος άμεσων πληροφοριών που καλούν τον ιστορικό και κάθε φιλόστορα να τον αξιοποιήσει.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

Yura Konstantinova, *The (In)visible Community: Bulgarians in Ottoman Salonica*, Κωνσταντινούπολη, Isis Press, 2021, 318 σ.

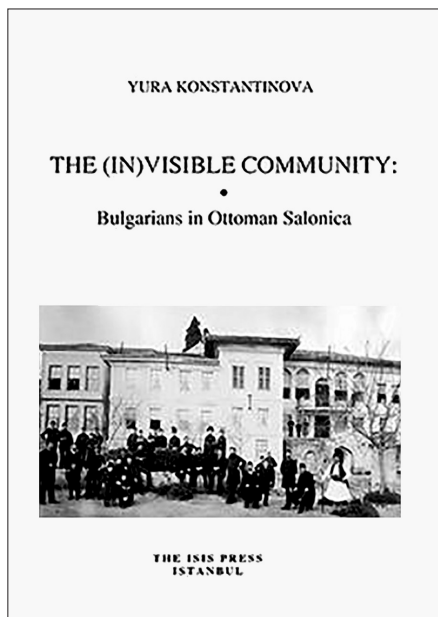
Η μονογραφία αυτή διαρθρώνεται από την εισαγωγή, τον πρόλογο, τα τρία κεφάλαια, τον επίλογο και τα συμπεράσματα. Η έκδοση περιέχει ευρετήριο ονομάτων και τόπων, παράρτημα με φωτογραφίες της εποχής και παράρτημα πηγών και βιβλιογραφίας.

Στην εισαγωγή, η συγγραφέας εξηγεί τη σημασία της βουλγαρικής κοινότητας στην οθωμανική Θεσσαλονίκη, η οποία έως τώρα παρέμεινε σχεδόν «αόρατη» για την ιστορική επιστήμη. Τα χρονολογικά όρια της έρευνάς της εκτείνονται από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα έως και τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η Yura Konstantinova θεωρεί πως η ιστορία της βουλγαρικής κοινότητας στην οθωμανική Θεσσαλονίκη αντιπροσωπεύει όλες τις ελπίδες και απώλειες του βουλγαρικού λαού σχετικά με τη Μακεδονία και πως η έρευνα την βοήθησε να αποσαφηνιστεί

η σημασία των μικρότερων εθνικών κοινοτήτων μέσα σε πολυεθνικές πόλεις αυτοκρατοριών. Τα έντονα συναισθήματα των Βουλγάρων για τη Θεσσαλονίκη, που φαίνονται όχι μόνο στα έγγραφα της εποχής αλλά και στα απομνημονεύματα, τα λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά έργα, εξηγούν την απόφαση της συγγραφέως να τους αφιερώσει δύο χωριστά τμήματα στο βιβλίο της. Στον πρόλογο, σύμφωνα με τα απομνημονεύματα των Βουλγάρων που γεννήθηκαν στη Θεσσαλονίκη, ζούσαν στη Θεσσαλονίκη ή απλώς την επισκέφθηκαν κατά την οθωμανική περίοδο, η συγγραφέας ανασυνθέτει την εικόνα της «βουλγαρικής Θεσσαλονίκης», η οποία διαφέρει αισθητά από την εικόνα της «εβραϊκής», «οθωμανικής», «ελληνικής» ή «αλεβαντίνικης» πόλης. Στον επίλογο ξεκαθαρίζει τη σημασία της πόλης για τη μνήμη των Βουλγάρων.

Στο πρώτο κεφάλαιο, με τίτλο «Formation and Consolidation of the Bulgarian Community», δίδονται η δημογραφική ανάπτυξη της κοινότητας αυτής στη Θεσσαλονίκη, η οργανωτική της συνοχή και η δημόσια παρουσία της. Μετά τις πρώτες πληροφορίες για τους Βούλγαρους στη Θεσσαλονίκη από τον 17ο αι., παρακολουθείται η πορεία της εγκατάστασής τους από την επαρχία στην πόλη. Με βάση τις άγνωστες έως τώρα απογραφές του πληθυσμού, που πραγματοποιήθηκαν από τη Βουλγαρική Εξαρχία, και σε σύγκριση με στοιχεία από άλλες απογραφές, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι Βούλγαροι στην πόλη δεν ξεπερνούν το 7% του πληθυσμού της, γεγονός που τους τοποθετεί στην τέταρτη θέση, μετά τους Εβραίους, τους Μουσουλμάνους και τους Έλληνες. Αναλύεται λεπτομερώς η διαδικασία της αναδιαμόρφωσης της ορθόδοξης κοινότητας στην πόλη, που οδήγησε στη δημιουργία της χωριστής βουλγαρικής εκκλησιαστικής κοινότητας (1868). Παρουσιάζονται οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η κοινότητα προκειμένου να εγκριθεί από τις οθωμανικές αρχές, καθώς και οι οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες που επηρέασαν τις επιλογές του πληθυσμού, ο οποίος αμφιταλαντεύεται μεταξύ ελληνικής και βουλγαρικής κοινότητας. Τα ερωτήματα που αφορούν στην ιδιοκτησία των εκκλησιών και των νεκροταφείων σχετίζονται άμεσα με αυτή τη διαδικασία και βρίσκουν θέση στο κείμενο. Το ζήτημα για τα βουλγαρικά κτήρια στη Θεσσαλονίκη δεν έχει γίνει μέχρι τώρα αντικείμενο ιστορικής έρευνας, αν και αποτελεί ουσιαστικό μέρος της δραστηριότητας της βουλγαρικής εκκλησιαστικής κοινότητας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, «Salonica as an Education Centre of Bulgarians», η συγγραφέας επικεντρώνεται στη βουλγαρική εκπαίδευση στην πόλη εστιάζοντας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, στα βουλγαρικά γυμνάσια και στη συμμετοχή των Βουλγάρων στα ξένα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Το πρώτο μέρος του κεφαλαίου εξετάζει τις δυσκολίες που αντιμετώπισε η πρωτοβάθμια εκπαίδευση των Βουλγάρων, όσον αφορά την έναρξη της λειτουργίας σχολείων αλλά και τα προβλήματα των μαθητών και των δασκάλων. Αναλύεται η διαδικασία της δύσκολης σταδιακής αύξησης, τόσο του αριθμού των βουλγαρικών δημοτικών σχολείων όσο και του αριθμού των μαθητών σε αυτά (618 παιδιά στο σχολικό έτος 1911/1912). Το σοβαρότερο πρόβλημα της βουλγαρικής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη ήταν η φτώχεια και αναφέρονται οι μέθοδοι με τις οποίες την καταπολέμησε η Κοινότητα. Το δεύτερο μέρος του κεφαλαίου παρακολουθεί την ανάπτυξη του πιο γνωστού βουλγαρικού σχολείου στην οθωμανική Μακεδονία –του βουλγαρι-

κού γυμνασίου αρρένων «Άγ. Άγ. Κύριλλος και Μεθόδιος»: περιγράφεται η ακμή και η παρακμή του, η δημιουργία και η παύση της λειτουργίας διαφόρων τμημάτων (κλασικών, παιδαγωγικών, εμπορικών), η κοινωνική σύνθεση των μαθητών καθώς και οι λόγοι για τους οποίους αυτοί (δηλ. οι μαθητές) μερικές φορές ξεσηκώνονταν κατά της διοίκησης του σχολείου. Δίδεται έμφαση στον ρόλο των δασκάλων σχετικά με τον εκσυγχρονισμό του, την προώθηση νέων ιδεών μεταξύ των Βουλγάρων της Θεσσαλονίκης, καθώς και την υψηλή τους μόρφωση στα βουλγαρικά και ξένα πανεπιστήμια. Για πρώτη φορά εξετάζεται η εξέλιξη του βουλγαρικού γυμνασίου θηλέων «Ο Ευαγγελισμός». Η ανάλυση των προβλημάτων της εκπαίδευσης των θηλέων έγινε δυνατή μόλις μετά το 2015, όταν η συγγραφέας απέκτησε πρόσβαση

σε τμήμα του αρχείου αυτού του εκπαιδευτικού ιδρύματος, που φυλάσσεται στο Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου τοποθετεί τη βουλγαρική εκπαίδευση στην πόλη στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών τάσεων στη Βουλγαρία και στην οθωμανική Θεσσαλονίκη, όπου διαφορετικά εκπαιδευτικά ιδρύματα ανταγωνίζονται μεταξύ τους αλλά και δανείζονται πρακτικές το ένα από το άλλο. Η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η βουλγαρική εκπαίδευση στην Θεσσαλονίκη είναι ανταγωνιστική ως προς την ποιότητά της, τον αριθμό των μαθητών και των δασκάλων, την ειδικευση των δασκάλων και τα είδη των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, συγκριτικά με τα σχολεία των άλλων θρησκευτικών και εθνικών ομάδων.

Στο επίκεντρο του τρίτου κεφαλαίου, «Bulgarians and the City: Social and Political Reflections», τίθενται οι ποικίλες βουλγαρικές δράσεις σε σχέση με τις πρωτοβουλίες των άλλων θρησκευτικών και εθνικών ομάδων στην πόλη. Τη δημοσίευση και κυκλοφορία βουλγαρικών εφημερίδων και περιοδικών ακολουθεί η ανάλυση της δράσης των διαφόρων κοινωνικών οργανώσεων και δίδεται έμφαση στην υγειονομική περιθαλψη του πληθυσμού. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου αναλύεται ο ρόλος των Βουλγάρων στις πολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα στην οθωμανική Θεσσαλονίκη. Στο παράδειγμα της Internal Macedonian-Adrianople Revolutionary Organization (ευρύτερα γνωστής ως EMEO) αναλύεται η ανάπτυξη της εθνικής και σοσιαλιστικής ιδεολογίας στη Θεσσαλονίκη, οι νόμιμες κινητοποιήσεις και οι τρομοκρατικές επιθέσεις της Οργάνωσης, καθώς και οι συνέπειές τους για τον βουλγαρικό πληθυσμό της πόλης. Το κεφάλαιο τελειώνει με την παρουσίαση των γεγονότων που οδήγησαν στην καταστροφή της βουλγαρικής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη, ως απο-

τέλεσμα των αντιπαραθέσεων των εθνικών κοινοτήτων, που ξεκίνησαν ως αγώνας για κυριαρχία, εξελίχθηκαν σε αιματηρές συγκρούσεις στους δρόμους της πόλης, κορυφώθηκαν με τη βία κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων και οδήγησαν τους όσους επιζώντες απέμειναν μπροστά στο δίλημμα να υιοθετήσουν μια ξένη εθνική ταυτότητα ή να εγκαταλείψουν για πάντα τα σπίτια τους.

Τα συμπεράσματα του βιβλίου συνοψίζουν τα θέματα της μελέτης και παρουσιάζουν τις βασικές ιδέες της συγγραφέως, οι οποίες είναι:

- Από τον 17ο έως τον 18ο αιώνα οι Βούλγαροι της Θεσσαλονίκης αποτελούν ξεχωριστή ομάδα μεταξύ των άλλων εθνοτήτων για τους ξένους περιηγητές, τις οθωμανικές αρχές και όπως εμφανίζονται στους Κώδικες της Μονής Ζωγράφου. Από τις αρχές του 19ου αιώνα, μεταξύ ενός μέρους πολιτών, κυρίως εκείνους γύρω από τις συντεχνιακές οργανώσεις, εμφανίστηκε και σταδιακά εξελίχθηκε η βουλγαρική εθνική συνείδηση. Ωστόσο, το σχίσμα μετά την ανάδειξη της Βουλγαρικής Εξαρχίας είχε αποτρεπτικό αποτέλεσμα στη διαδικασία ενίσχυσης της βουλγαρικής εθνικής συνείδησης στη Θεσσαλονίκη.
- Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, παρατηρείται αυξημένη εγκατάσταση Βουλγάρων στη Θεσσαλονίκη: οι μετανάστες εγκαταστάθηκαν κυρίως στις νέες συνοικίες –δυτικά, στους μαχαλάδες Κούκου (Κιλικίας) και Βαρδάρ, και ανατολικά, στους μαχαλάδες Πύργος και Τρανσβάαλ. Οι πρώτες οικογένειες της Θεσσαλονίκης παρέμειναν στις κεντρικές συνοικίες, όπου βρίσκονταν τα κτήρια των δύο βουλγαρικών γυμνασίων, του πρότυπου δημοτικού σχολείου και της εκκλησίας των «Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου». Οι Βούλγαροι μετανάστες αναζητούν πρωτίστως ασφάλεια και ευημερία στο κέντρο του βιλαετίου και εκμεταλλεύονται τις εμπορικές του ευκαιρίες με τους εύπορους Βούλγαρους εμπόρους επικεφαλής όλων των βουλγαρικών κοινωνικών δραστηριοτήτων στη Θεσσαλονίκη.
- Αν και με τα χρόνια ενισχύθηκε η βουλγαρική εκκλησιαστική κοινότητα της Θεσσαλονίκης, ωστόσο παρέμεινε σχετικά αδύναμη και διχασμένη. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι μετά από τον Ρωσοοθωμανικό πόλεμο των ετών 1877-1878, δεν αναγνωρίστηκε επίσημα από τις οθωμανικές αρχές. Επιπλέον, η δράση της ΕΜΕΟ μετατρέπει τους Βούλγαρους σε εχθρούς των αρχών και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για παρατεταμένες και σκληρές διώξεις εναντίον τους.
- Ο ρόλος του βουλγαρικού κράτους, που μέσω της Εξαρχίας χρηματοδοτεί τη βουλγαρική εκπαίδευση στη Θεσσαλονίκη, είναι θεμελιώδης για την ανάπτυξη της. Ως αποτέλεσμα είναι ο πολλαπλασιασμός των σχολείων: μαζί με τα γυμνάσια αρρένων, θηλέων και το εμπορικό γυμνάσιο, πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους στην πόλη υπάρχουν ακόμα έξι βουλγαρικά δημοτικά σχολεία, τρία από τα οποία έχουν από τέσσερις τάξεις και νηπιαγωγείο.
- Το βουλγαρικό γυμνάσιο αρρένων, με τις καλά εξοπλισμένες αίθουσες διδασκαλίας και τους εξειδικευμένους δασκάλους, συμβάλλει στη διάδοση της βουλγαρικής εθνικής ιδεολογίας καθώς και όλων των σύγχρονων ιδεών στον πληθυσμό. Ακριβώς σε αυτό γεννιέται και ένα δυνατό επαναστατικό ρεύμα, που έχει σκοπό να καταστρέψει την οθωμανική τάξη.

- Το βουλγαρικό γυμνάσιο Θηλέων αναπτύσσεται σταθερά, κάτι που οφείλεται στην αυστηρή τάξη και πειθαρχία. Η εκπαίδευση των Θηλέων στόχευε στη δημιουργία των μελλοντικών μητέρων, νοικοκυρών και συζύγων, αλλά ένα μεγάλο μέρος των αποφοίτων του βρίσκουν δουλειά ως δασκάλες.
- Οι εκπαιδευτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές δράσεις των Βουλγάρων στην οθωμανική Θεσσαλονίκη επηρεάστηκαν κυρίως από το βουλγαρικό κράτος και σε πολύ μικρότερο βαθμό από τις άλλες εθνικές και θρησκευτικές ομάδες στην πόλη. Αυτό επιβεβαιώνει την παρατήρηση ότι οι διαφορετικές κοινότητες στα οθωμανικά αστικά κέντρα είχαν μικρή αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι Βούλγαροι στη Θεσσαλονίκη συνέβαλαν στη διάδοση όχι μόνο της ιδέας μιας εθνικής επανάστασης ενάντια στην εξουσία του σουλτάνου, αλλά και του αναρχισμού και του σοσιαλισμού.

Το υλικό στο οποίο βάσισε η συγγραφέας την εμπειριστατωμένη ανάλυσή της είναι διάσπαρτο μεν αλλά αρκετά πλούσιο: μελέτησε στα κρατικά αρχεία Βουλγαρίας, αναμνήσεις και ιστορικά τεκμήρια προσωπικών και οικογενειακών αρχείων, απομνημονεύματα, αρχεία της Βουλγαρικής Εξαρχίας από το Blagoevgrad, το Plovdiv (Φιλιππούπολη), την Ακαδημία Επιστημών της Σόφιας, τη Βιβλιοθήκη Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Σόφια, αρχεία της Βόρειας Μακεδονίας, αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Βρετανίας, του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη), της Γενναδείου Βιβλιοθήκης στην Αθήνα, του Μουσείου Μπενάκη, του Εθνικού και Ιστορικού Μουσείου της Ελλάδος, του Τμήματος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος και πλούσια βιβλιογραφία. Ο τοπογραφικός χάρτης (σ. 272-273) και οι φωτογραφίες στο παράρτημα καθιστούν πιο «ορατή» την παρουσία της κοινότητας. Έμπειρη ιστορικός η συγγραφέας, μας παρέδωσε ένα βιβλίο με εξαιρετικό, λιτό, αφηγηματικό αλλά και περιεκτικό ύφος. Η μονογραφία αυτή αποτελεί υπόδειγμα αντικειμενικής έρευνας και νηφάλιας γραφής για θέματα που άπτονται μιας εποχής κρίσιμης για τη βουλγαρική, ελληνική, οθωμανική, βαλκανική εθνική και ιδεολογική ιστορία.

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

Πάνος Τρ. Σκοτινιώτης, *Μαγνησία και πολιτική εν καμίνω, 1934-1967. Ανατομία της κάλπης και μετασχηματισμοί*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2022, 730 σ.

Ένας ογκώδης τόμος προστέθηκε το 2022 στην πλούσια τοπική βιβλιογραφία για τη Μαγνησία. Μια τοπική βιβλιογραφία, ενίοτε παραγνωρισμένη, στην οποία ωστόσο οφείλουμε πολλά τόσο σε επίπεδο ανάδειξης πηγών όσο και πολύτιμης τεκμηρίωσης, που καλύπτει κενά και αναδεικνύει άλλοτε συγκλίσεις και άλλοτε αποκλίσεις του τοπικού από τα γενικά σχήματα και κατηγοριοποιήσεις στο πεδίο της πολιτικής ιστορίας.

Το βιβλίο του Πάνου Σκοτινιώτη συνιστά ιδιαίτερη περίπτωση, (υπόδειγμα τοπικής ιστορίας) το χαρακτηρίζει ο Ηλίας Νικολακόπουλος στον πρόλογο, λόγω